



Vrije en gerichte beeldende expressie in relatie tot psychiatrie

Frits Bolk

Inleiding

Dit is een artikel geschreven in de tijd dat ik als creatief therapeut in de psychiatrie werkte.

In dit artikel wil ik de begrippen vrije en gerichte expressie hanteren om creatieve uitingen van psychiatrische patiënten zichtbaar te maken. Allereerst worden beide begrippen verklaard en gekarakteriseerd wat betreft mogelijkheden en beperkingen, waarna ze in relatie gebracht worden met verschillende psychiatrische ziektebeelden.

Vrije en gerichte expressie

Gedurende het creatieve proces vindt er, door middel van tekenen, schilderen, werken met klei, hout en textiel etc. een zich losmaken van en een zich verbinden met het product plaats. Als je je verbindt met je schepping, ga je als het ware even 'onder', waarna je je losmaakt, afstand neemt en je weer 'boven' komt. Je kijkt naar het resultaat van je activiteit en misschien dat je iets wilt veranderen, of een bepaald fragment wilt uitwerken. Kortom, je stelt je een doel van korte of langere duur, waarna je je weer met

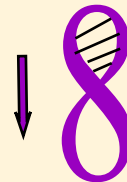
je schepping verbindt en na verloop van tijd weer afstand neemt enz. (vergelijk de beweging van de lemniscaat). Afhankelijk van het individu, de activiteit, het materiaal en de tijdsduur zijn er in het creatieve proces verschillende fasen en verhoudingen van het zich losmaken en het zich verbinden te vinden. Om een mogelijkheid te noemen: de een zal zich meer mee laten voeren in het scheppingsproces en minder afstand nemen, een ander neemt meer afstand om bijvoorbeeld tot een preciezer vormgeving te komen; hij of zij neemt meer tijd tot overdenken. Analogie aan de principes 'ondergaan' en 'er boven staan'

koppel ik de begrippen vrije - en gerichte expressie. Beide uitingswijzen zijn gedurende het creatieve scheppen met elkaar verweven. Vrije - en gerichte expressie staan in relatie met elkaar en gaan als het ware hand in hand. Gedurende het creatieve werken kunnen zich verschuivingen of accentverleggingen voordoen van een vrije - naar gerichte expressie en vice versa. De gedragsmatige uitingsmogelijkheden van de vrije - en gerichte expressie heb ik voor de duidelijkheid complementair weergegeven.



Accent op vrije expressie

Erin 'onder' gaan
Uitleven
Meer gevoelsmatig
Overgave aan beelden
Verbeelden
Spelen
Impulsiviteit
Je vrijheden veroorloven
Willekeurigheid, spontaniteit, vrije associatie
Subjectiever
Eigen expressie wetmatigheden
Lichamelijke en/of emotionele betrokkenheid
Fantaseren
Directe behoefte bevrediging is mogelijk
'Losse' aandacht
Gedachteloos of onbewuster



Accent op gerichte expressie

Er 'boven' staan
Inleven
Meer verstandelijk
Omgang met beelden
Afbeelden
Maken
Doordachttheid
Je minder vrijheden veroorloven
Ordering, logika, samenhang, structuur planning
Objectiever
Esthetische wetmatigheden gebonden aan het materiaal
Je verplaatsen, afstand nemen
Bedenken
De gerichtheid heeft meer invloed op de behoefte bevrediging en is meer energie regulerend
Vasthoudende aandacht
Bewuster of meer tegenwoordigheid van geest

Voorbeelden van vrije expressie:

Spelen met lijnen, vlakken, vormen en kleuren. Spontaan je gevoelens weergeven in kleur en vorm. Een fantasiedier tekenen e.d.

Voorbeelden van gerichte expressie:

Het volgen van een bepaald pitrietpatroon, pottendraaien, een stilleven naar werkelijkheid maken, een oude meester kopiëren, een cirkelvormige schaal uit hout gutsen e.d.

Voorbeelden van zowel vrije - als gerichte expressie:

In deze voorbeelden verbind je je eigen expressie, iets van je persoon met een materiaalstructuur of met een thema, planning en wetmatigheden bijvoorbeeld het pitriet van een mandje, met een zelf ontworpen patroon. Een eigen interpretatie geven van een herfstlandschap, of van een gevulde fruitschaal. Een gevoel uitbeelden door middel van een menselijke figuur in klei. Zoals ik al zei liggen er gradaties, accenten in de vrijer- en gerichte expressie. Je kunt een opdracht gericht op de persoonlijkheid zelf geven, bijvoorbeeld: Schilder hoe je je voelt op het moment, of teken 3 wensen, etc. Je hebt ook uitersten, bijvoorbeeld zomaar spelen met kleur, zonder je direct een doel te stellen of het maken van een wandmeubel naar tekening.

Mogelijkheden en beperkingen van de vrije en gerichte expressie

De therapeutische mogelijkheden en beperkingen van de vrije - en gerichte expressie heb ik op een rijtje gezet. Ik zie de beide expressievormen eerst apart en daarna samen, omdat ze ook overeenstemmende mogelijkheden en beperkingen hebben.

Vrije expressie: Mogelijkheden

De fantasie en de verbeelding kunnen bij de patiënt worden aangesproken. Er kan een bevrijdende werking in de vrije expressie zitten, met name je kunnen afreageren, het buiten je zetten van hetgeen je bezig houdt, zoals gevoelens van verdriet, blijheid, boosheid. Deze expressievorm biedt de mogelijkheid tot ontladen: direct of indirect via symbolentaal.

Beperkingen

Vrijgekomen energieën kunnen destructief werken. Iemand kan bijvoorbeeld te snel zijn verdedigingsmechanismen openen, waardoor een te sterke confrontatie met een dieperliggende problematiek het gevolg kan zijn. Negatieve inhouden kunnen geaccentueerd worden. De cliënt kan overspoeld raken door drijfveren en emoties en zich hierin verliezen. Via ongecontroleerde uitingen kan de persoon in chaos en onsamenvatbaarheid terecht komen, die niet meer te reguleren valt. In feite kunnen emotionele spanningen versterkt worden of opnieuw opgeladen.

Gerichte expressie: Mogelijkheden

Door jezelf tot waarnemer, getuige te maken, krijgt een activiteit meer lijn en richting, je ordent, krijgt overzicht, steun en houvast. Een proces, planning of doel wordt bewust gehanteerd en in die zin kan dit versterkend en stabiliserend werken.

Je kunt leren je te verplaatsen, je in te leven, goed waar te nemen en oplossingen te vinden.

Gerichte expressie doet een beroep op wilsaspecten zoals: inzet, discipline, zelfcontrole, concentratie, terughouding van jezelf, geduld en volharding. Wanneer deze aspecten vorm kunnen krijgen op de lange duur, kan de cliënt hieruit ook weer nieuwe energie en vreugde putten.

Beperkingen

Energieën, drijfveren en emoties kunnen, door alleen gericht creatief te werken, genegeerd, ontkend, zoniet verdrongen worden.

Vrije - en gerichte expressie: Mogelijkheden

Beide expressievormen kunnen nog het volgende

bevorderen, zoals: de plezierbeleving, het ontdekken, het onbekende ontmoeten, zelfvertrouwen, zelfstandigheid en eigen initiatief.

Het bieden van een identifikatiemogelijkheid, het vinden van een eigen stijl. Het resultaat is iets wat van jou is, iets wat je zelf gemaakt hebt. Nieuwe ervaringen kunnen worden opgedaan, (even) loskomen van je eigen problematiek, grenzen en drempels leren nemen, weerstanden leren overwinnen, flexibiliteit ontwikkelen e.d.

Beide expressievormen kunnen horizonverbredend, persoonsverrijkend en interessewekkend werken.

Zelfkennis, zelfinzicht kan eruit voortvloeien.

Met betrekking tot het behandelingsplan kunnen ze een diagnostische waarde hebben.

De vrije expressie kan als 'ontdekkende' - en de gerichte expressie als 'toedekkende' therapie gehanteerd worden.

Beperkingen

In beide kun je vluchten, waardoor je juist niet aan jezelf hoeft toe te komen. Iemand kan in vrije - en/of gerichte expressie blijven steken, in herhaling of gewoonten vervallen, omdat het alleen veiligheid biedt.

De beleving kan eraf gaan, het resultaat kan uit expressie-foefjes of uit een soort produktiewerk bestaan, waarvan je afhankelijk kunt worden. Groei en verandering blijven afwezig, waardoor minder nieuwe initiatieven geboren kunnen worden. Je kunt je verstoppen in een techniek, bepaalde opzet of thema.

Vrije - en gerichte expressie in relatie tot psychiatrische ziektebeelden en hun creatieve uitingsvormen

In dit hoofdstuk wil ik specifiek ingaan op de beperkingen en eenzijdigheden die de psychiatrische patiënt in de creatieve vormgeving kan laten zien. Ik doel hier op de groep patiënten wiens handelingen, gevoelens, ideeën en beelden hem of haar méér bezitten dan andersom. Het model vrije - en gerichte expressie wil ik daarom, in verband brengen met min of meer extreme creatieve uitingsvormen, zoals bijvoorbeeld de steeds terugkerende chaotische vormgeving, de drukke of hele lege tekeningen, de grillige kleifiguren, de te starre vormgeving e.d. In het algemeen wil ik hier dan spreken van een té vrije en/of té gefichte expressie of een onvermogen om een of beide vormen te beheersen. Zoals ook de vrije - en gerichte expressie dooreenverweven kunnen zijn binnen het creatieve proces, kunnen ook psychiatrische typeringen in één persoon gemengd voorkomen, dat wil zeggen iemand kan bijvoorbeeld gediagnostiseerd worden als een melancholische, psychasthene man met een manisch-depressieve psychose.

In die zin moeten de volgende beschrijvingen van creatieve uitingswijzen en hun verband met de vrije - gerichte expressie als denkbeeldig en algemeen gezien worden. Daarnaast ben ik me bewust van het feit dat je complex psychiatrisch gedrag niet eenvoudigweg kunt indelen in een tweeledig model dat op zich ook niet statisch is. Toch vind ik het interessant en de moeite waard om te kijken of er, de beschreven nuancering in acht genomen, opvallende wetmatigheden, overeenkomsten of herkenningpunten te vinden zijn. Om bij mijn vakgebied te blijven heb ik de psychiatrische symptomen grotendeels vertaald in termen van creatief bezig zijn. Daarnaast heb ik enkele ideeën omtrent de af te stemmen therapie zeer in het kort uitgewerkt. De indicaties die ik aangeef zijn niet direct bedoeld als vaste recepten, maar eerder bedoeld als richtlijnen. Waar het een meer gecompliceerd beeld van een patiënt betreft zijn de indicaties onvolledig. De meeste beschreven creatieve uitingswijzen en indicaties zijn gericht op het werken in het platte vak, omdat ik hier de meeste affiniteit mee heb.

Hysterie en psychastenie

Twee psychiatrische karakterisering zijn mijns inziens zeer verwant met een neiging tot een té vrije en té

gerichte expressie namelijk de hysterie of de theatrale persoonlijkheid en de psychasthenie. In de beschrijving van de creatieve uitingwijzen stel ik ze tegenover elkaar en om



hysterie

Gedeeltelijke bewustzijnsverlies
Gevoelsmatig a.h.w. teveel in de omgeving uitstromen, meetwillen beleven
Uitgelaten, levendig
Emotionaliteit, irrationeel
Loslaten
'Onaangepast'
Gevoelsmatig weinig afstand nemen
Vrolijk, ontspannen
Jonger aandoen
Bewonderend, goedgelovig
Ongecontroleerd
Ontremd
Wanordelijk
Vlucht in de fantasie
Ongedifferentieerd denken
Veel voelen

Overgevoelig bezig
Te veel fantasie (woekering)
Chaotische, rommelige vormgeving
Neiging tot a-symmetrie
Niet mathematisch
Uitspatting van de vorm
Te onbezonnen

Vanzelf laten gaan
Verbeelden gaat ten koste van afbeelden
Neiging tot 'ronden'
Levendige voorstellingen
Speelsheid
Weinig geconcentreerd
Warme kleuren
Losse vormhantering
Uitwaaierende bewegingen
Spontane vormen
Te weinig detail
Té vrije expressie

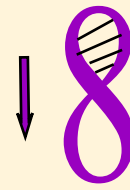
Indicatie

Samengevat zou je van de hysterie en de psychasthenie in het algemeen kunnen zeggen, dat wat de een te veel heeft, de ander te weinig heeft. De hysterische, theatrale persoonlijkheid vindt zijn aanvulling in de psychastene persoonlijkheid en vice versa. De hysterische persoonlijkheid kan gebaat zijn met elementen van de gerichte expressie en de psychastene persoonlijkheid met elementen van de vrije expressie; dit geeft het volgende.

Hysterie

Gerichte expressie-elementen die doelen op meer objectiviteit, abstraktievermogen, afstand kunnen nemen, realiteitszin, logika en dergelijke, zoals: constructief tekenen, rechte lijnen, symmetrische lijnen, zwart/wit-technieken (in verband met de objektiverende waarde ervan); precieze afwerking; duidelijke concrete of abstracte vormen en composities. Een grote voorstelling, natuurfoto of schil-

deze twee beelden nog meer te laten spreken heb ik ook enkele symptomen uitgewerkt.



psychasthenie

symptomen

Teveel bewuste denkactiviteit
Gevoelsisolering, emotionele verkramping
Tobberig, niet kunnen ontspannen
Abstractie, logisch denken, rationeel
Beheersen
'Aangepast'
Koele afstandelijkheid
Ernstig, ingespannen
Ouder aandoen
Kritisch, cynisch
Controle willen houden
Geremd
Ordelijk
Vlucht in de realiteit
Gedifferentieerd denken
Veel denken

creatieve uitingen

Intellectualistisch bezig
Te weinig fantasie
Nauwkeurigheid, precisiedrang
Neiging tot symmetrie
Mathematisch
Verstarring van de vorm
Te bezonnen
Te veel indringen in processen die vanzelf zouden moeten gaan
Afbeelden gaat ten koste van verbeelden
Neiging tot 'rechten'
Levenloze voorstellingen
Steriel
Teveel geconcentreerd
Koelere kleuren
Vaste vormhantering
Ingeperkte bewegingen
Bedachte vormen
Pieterpeuter werk, té veel detail
Té gerichte expressie

dering verkleinen. Gefaseerd een uitbundige compositie tot rust brengen. Gefaseerd van uitbundige warme kleuren naar koelere rustige kleuren toewerken (emotioneel 'afkoelend' bedoeld). Bergen, rotsen, mineralen tekenen en schilderen (in verband met het meer 'op aarde komen'). Waarnemingsthema's: een tak, plant, pot of rustig stilleven e.d.

Psychasthenie

Vrije expressie-elementen die doelen op meer durven spelen, avonturieren, spontaniteit, beweeglijkheid en emotionele expressie, zoals: spelen met lijnen, kleuren, zoeken naar een stromende beweeglijke a-symmetrische vormgeving en verbindingen. Vrije composities, schetsen (omdat het een lossere tekentechniek is). Scheuren van gekleurd papier en plakken (een techniek die je iets minder in de hand hebt). Ecoline, aquarel, pastel (geven als techniek een minder statisch resultaat). Plantengroei,

natuurthema's, luchten, vissen in het water. Fantasie-tekenen, sprookjes e.d. Gefaseerd van koele naar warme kleuren schilderen (emotioneel 'opwekkend' bedoeld). Iets kopiëren of zelf maken in de stijl van de impressionisten of de expressionisten (vanwege de frisheid en dynamiek).

Manie

Creatieve uitingswijze: de motorische onrust en versnelde activiteit kunnen een slechte vlakverdeling of volle composities geven. Vanuit overmoedigheid kan men een overdaad aan activiteiten ontplooiën met weinig systeem, ordening of logica erin. De afleidbaarheid is vaak groot, waardoor men van de hak op de tak kan springen. Vanuit een sterke geestdrift kan een creatieve activiteit worden onderschat. Het 'uitstellingsvermogen' is niet groot, de wilskracht is als het ware te gestuwd. Niet kunnen stoppen, omdat men veel te zeggen heeft. Op papier kan dit snelle bewegingen geven, verkeerde verhoudingen, desorganisatie, chaos, slordigheid, knoeien e.d. Mijns inziens is er een geneigdheid naar een te vrije expressie, men heeft met de gerichtere expressie meer moeite.

Indicatie

Elementen van de gerichte expressie zoals: duidelijke composities, vormen en contouren. Realiseerbare onderwerpen zoeken, waarbij meerdere keren aan een werkstuk wordt gewerkt. Gericht (beperkt) kleurgebruik, preciezere afwerking, natekenen, lineaal/passers constructies, juiste verhoudingen tekenen. Rustige thema's, stillevens, eenvoudige vormen e.d.

Depressie

Creatieve uitingswijze: het beweeglijke kan afnemen door een motorische traagheid, hetgeen zich uit bijvoorbeeld in stroeve lijnen, statische beelden en het ontbreken van fantasie, levendigheid in de tekening. Het kleurgebruik kan sober zijn of soms tegen het grauwe aanzitten. Ook kunnen eenzame composities, kale bomen of iets kleins in een hoekje tekenen, voorkomen. Men is kritisch naar het eigen werk; ervan genieten kan moeite kosten. Twijfelzuchtigheid met betrekking tot het kiezen van een activiteit en ook geneigd zijn een activiteit weer op te geven vanuit een algemeen gevoel van lusteloosheid en/of rusteloosheid. Door de algemene geremdheid in denken en doen kunnen mijns inziens zowel de vrije - als de gerichte expressie onvoldoende uitgedrukt worden, met algemeen gezien, meer een accent op een gemis aan vrije expressie.

Indicatie

Elementen van de vrije - en gerichte expressie die mogelijk zelfvertrouwen en levenszin kunnen bevorderen, zoals o.a. natuurthema's, mooie kleurschakeringen en beweeglijke vormen. Met name kan via het vrije expressie-element het kind in de patiënt weer worden aangesproken door middel van het spelen met kleur, vlakken en eigen fantasie. De gevoelens vorm laten geven kan van belang zijn (of situaties van het verleden of het heden). Dramatische voorstellingen in zwart/wit weergegeven kunnen ventilerend werken.

Psychose

Creatieve uitingswijze: moeilijke ordening in de vormgeving kunnen aanbrenge. Losse structuren, zwevende, verspreide elementen, onduidelijke vormeloze vormen, vage lijnvoering en vaak een onvolledige afwerking. Vormen en afgrenzingen kunnen door elkaar heenlopen, bijvoorbeeld een raam van een huis wordt getekend door de deur heen. Moeite kunnen hebben om een figuur in te kleuren, over de contouren wordt vaak heen gekleurd. Rommelige aanpak, perspectief-vertekening, waardoor het verschil tussen de voor- en achtergrond meestal niet duidelijk is. Teveel verf gebruiken, te nat werken. Iemand maakt bijvoorbeeld een natuurschildering waarbij de aarde in de lucht overgaat, zonder een horizon aan te geven. Bomen, objecten en figuren zweven los in de ruimte.

Mijns inziens is er een geneigdheid naar een te vrije expressie.

Indicatie

Elementen van de gerichte expressie die een betere concentratie, realiteitszin en doelmatigheid kunnen bevorderen zoals: duidelijke afgebakende concrete vormen, Geometrische vormen, natekenen, juiste verhoudingen zoeken, lineaal/passers constructies, duidelijke lijnen, inkleuren van lijnencomposities. In verband met het greep op de werkelijkheid verkrijgen: figuurzagen, boetseren en houtconstructie.

Schizofrenie

Creatieve uitingswijze: er zijn bij schizofrenie diverse uitingen, zowel erg lege als erg bonte, volle en verstikkende compositie. Vervormingen van het beeld, veranderingen van verhoudingen. Een samenvoegen van tegenstrijdige beelden zoals een hand uit een tak of een oog op een vinger. Magische, metafysische of religieus getinte afbeeldingen zoals het vergaan van de wereld, dood en God. Vlakheid, eentonigheid; portretten kunnen iets maskerachtigs hebben. Een voortgedreven kunnen zijn zonder enige regels of afbakening. Soms ook weinig kleurenuances aan kunnen brengen; de kleuren als het ware tegen elkaar aanzetten. Oninvoelbare, vreemde combinaties tekenen. Perspectief vertekening, mozaïkachtige composities, die verbokkeld en niet in evenwicht zijn weergegeven, detailoverdaad, vormisolering zonder logisch verband met de omgeving en anderen. Mijns inziens een geneigdheid naar een te vrije - en/of te gerichte expressie, men kan bijvoorbeeld vreemde fantasieën neerzetten en ze onlogisch berekenen (zowel het voelen als het denken kunnen gestoord zijn). Bij de schizofrene psychose zal de te vrije expressie mogelijk overheersen en bij de zich meer intellectueel uitende schizofreen kan ook de te gerichte expressie overheersen (alles wordt beredeneerd).

Indicatie

Elementen van de gerichte expressie (in de eerste plaats) en de vrije expressie. Via de aquareltechniek kleuren mengen en nuanceren. Vormen tekenen of schilderen uit één beweging, zodat het doen en het kijken in de activiteit met elkaar verbonden worden. Vormen maken die verbinding met elkaar hebben, zodat ze een logische compositie vormen. Intieme sfeervolle schilderijen, voorstellingen, waarin een gevoel gelegd kan worden of aangesproken kan worden. Waterbewegingen schilderen, een waterval, rivier of een beekje, of het ritmische 'spel' van bladeren van een boom. Waarnemingsthema's zoals planten, de natuur, waardoor de eigen interessesfeer mogelijk wordt uitgebreid.

Dementie

Creatieve uitingsvormen: tempovertraging, men doet doorgaans langer over activiteit. Gemis aan combinatievermogen. Fasen in een activiteit kunnen overslaan, dingen vergeten. Momenten hebben dat het goed gaat en daarna weer niet. Soepele lijnen opbouwen uit één stuk zijn moeilijk voor de patiënt, de lijnen zijn vaak uit kleinere stukjes opgebouwd. Het potlood kan soms uitschieten. Men kan vaak slechter afbeelden, er is neiging tot vormverval en de zelfcontrole gaat moeizaam. Stukken worden weggelaten of er is weinig samenhang in de compositie. Aangezien het verstandelijk functioneren meer achteruit gaat of is gegaan is mijns inziens hiermee ook de gerichte expressie (in de eerste plaats) en de vrije expressie aangedaan.

Indicatie

Afhankelijk van de verdere persoonlijkheid zowel elementen van de vrije - en gerichte expressie, zolang ze als activiteit overzichtelijk en niet te moeilijk zijn.

Toevoeging en samenvatting

De psychopathie, borderline en dwangneurose heb ik niet in dit artikel betrokken, omdat ik met deze mensen te weinig ervaring heb opgedaan. De manie en depressie heb ik apart beschreven omdat de gedragingen zich ook bij periodes apart voordoen. Samengevat zou ik willen zeggen dat de patiënten met een manie, hysterie en psychose (degeneratie psychose, hysterische psychose, schizofrene psychose en andere) gebaat zijn, met name met elementen van de gerichte expressie, omdat deze de concentratie, realiteitszin, het afstand nemen, het greep op de werkelijkheid verkrijgen, kan bevorderen. Hierbij zou ik ook de depersonalisatie willen voegen, omdat deze patiënten vaak hun innerlijke structuur kwijt zijn of als het ware als vreemde tegen hun eigen persoonlijkheid aankijken. De vrije expressie vind ik, algemeen gezien, als therapie geschikt voor de psychasthene persoonlijkheid, voor een belangrijk deel ook voor de depressie en voor verdere neurotische problematieken als controlebehoefte, minderwaardigheidsgevoelens en onzekerheid door een te sterke gewetensfunctie, krampachtigheid, overmatige netheid, formeel, star of rigide gedrag, rationalisme of intellektualisme, overijverig gedrag, faalangst, 'tobbers', perfectionisme, precisiedwang en emotionele geremdheid. Daarnaast voor die groep schizofrene mensen bij wie de affektvlakheid sterk op de voorgrond treedt. Het kunnen 'loslaten', spelen, fantaseren, spontaniteit verkrijgen en meer gevoelsmatig creatief zijn kan voor bovenstaande groepering therapeutisch werken.

De praktijk

De indicaties die ik heb aangedragen zijn soms contrastbeelden ten aanzien van het ziektebeeld, in feite zijn ze aanvullend bedoeld en niet om extreem te hanteren. Een fasering en doordachte genuanceerde toevoeging van vrije en/of gerichte expressie elementen door de tijd heen vind ik daarom een vereiste. Wanneer je iemand die erg depressief is, vraagt een lichte stralende zon te schilderen, dan kan deze persoon door deze activiteit mogelijk nog sterker dichtklappen. Daarnaast kan een manisch persoon het super benauwd krijgen als je hem vraagt langere tijd aan iets constructiefs te werken. In de praktijk is het zo dat een psychastheen persoon juist heel precies en perfectionistisch wil werken of dat een manische patiënt zéér snel wil schilderen, gewoon omdat dit eigen is aan deze persoon. Mijn adviezen of aanwijzingen met betrekking tot de vrije en/of gerichte expressie houd ik als het ware in mijn achterhoofd tot het moment dat de situatie er om vraagt (zie de beperkingen van de vrije en gerichte expressie) en/of dat een patiënt ervoor open staat. Daarnaast is de relatie tussen de patiënt en mij, het zich veilig voelen, zijn motivatie en creatief vermogen naast de psychische gesteldheid en rijpheid ook van invloed op het creatieve proces. De begeleiding die ik geef kan wisselen van meehelpen, ondersteunen of structuur bieden aan een acute psychotische patiënt tot het geven van ruimte aan een neurotische patiënt om via vrije expressie zelf zijn creatieve grenzen te ontdekken. De stappen of stapjes naar een constructiever of verrijkender creatief bezig zijn kunnen afhankelijk van het ziektebeeld, variëren van het binnen de lijn proberen te kleuren door een psychotische patiënt tot het overstappen op het werken met een paletmes door een psychasthene patiënt. Ter afsluiting zou ik willen zeggen dat hoe moeilijk het soms ook ligt voor de patiënt (gebrek aan wilskracht of het geheel geabsorbeerd zijn door het ziek zijn e.d.), wanneer een van beide expressievormen te sterk overheerst, het aandacht geven aan andere (in lichte of sterke mate) harmoniserend kan werken.